

Ritual and Tradition in 15th-Century Iran: A Study of Nezam Qari Shirazi's Collected Works

Sedigheh Parvizinia¹

Received: Aug 13, 2025

Revised: Sep 28, 2025

Accepted: Jan 18, 2026

Abstract

Literary works serve as primary repositories for understanding the evolution of Iranian culture and civilization. Among these, the *Kulliyāt* (i.e., collected works) of Nezam Qari Shirazi, a satirical poet and prose writer of the late 15th century, stands as an indispensable resource. While primarily recognized for his detailed accounts of garments and textiles, Nezam Qari's work provides a vivid portrayal of the broader Iranian cultural landscape, including social rituals and customs, which offers significant data for socio-cultural historiography. This descriptive-analytical study supported by library-based research to investigate how his collected works reflects the daily life and traditions of the 15th-century Iranian populace. This descriptive-analytical study, supported by library-based research, investigates how his collected works reflect the daily life and traditions of the 15th-century Iranian populace. The present study seeks to answer the question of what kinds of information contained in the collected works of Nezam Qari can contribute to understanding the rituals and cultural conditions of Iran in the 15th century. The ritual-related content of this work, covering aspects such as clothing, Islamic practices, hygiene, festivals, folk beliefs, martial customs, courtly traditions, and more, is examined in this research. The findings indicate that the unique and valuable information presented in Nezam Qari's work regarding cultural and social rituals renders it a significant source for scholars of Iranian cultural and social history, particularly in the field of ritual literature of the 15th century.

Keywords: Nezam Qari's Collected Works; Clothing and Textiles; Customs and Traditions; Rituals; Shiraz.

1. Introduction

Literature takes shape and evolves over time; accordingly, the works of poets and writers function as mirrors reflecting political, social, cultural, and economic developments.

1. PhD in History of Islamic Iran, History Department, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University. Shiraz, Iran.
sedighehparvizinia@gmail.com

How to cite article:

Parvizinia, S. (2025). *Ritual and Tradition in 15th-Century Iran: A Study of Nezam Qari Shirazi's Collected Works*. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 5(9), 223-242. doi: 10.22077/jcr1.2026.9002.1201

By contrast, historians have often focused primarily on political and military events, paying comparatively little attention to the rituals and customs of society. Therefore, a comprehensive understanding of social history requires close engagement with literary texts. Shiraz, the capital of the Fars province, has long been one of Iran's major centers of learning, literature, and culture. In the 15th century, the city was home to numerous poets and writers who contributed significantly to its intellectual life. Nezam Qari Shirazi's collected works are one of the notable literary works composed in Shiraz during the 15th century, written in a satirical style. The book primarily deals with clothing and textiles; however, one of its distinctive and less explored features is the rich sociological and anthropological information it contains. This work reflects various aspects of Iranian culture, including rituals and customs. Despite its significance, the cultural and ritualistic dimensions of Nezam Qari's work have received limited scholarly attention, particularly in the field of ritual literature studies. Accordingly, the present study aims to examine how prevalent Iranian rituals are represented in the Nezam Qari Shirazi's collected works in the 15th century, highlighting its value for understanding the cultural and social life of the period.

2. Research Method

This study employs a descriptive-analytical approach based on library research to examine the rituals prevalent among Iranians in the 15th century as reflected in the work of Nezam Qari Shirazi. In this method, relevant data from his collected works were first identified across political, social, cultural, military and related domains. Subsequently, the relationship of these data to ritual practices was analyzed. After identifying the ritual-related content, the materials were systematically categorized under thematic headings, including clothing practices, hygiene, Nowruz, marriage, religious customs, Sufism, warfare, courtly traditions and others. Finally, the organized data were evaluated and subjected to detailed analysis and interpretation.

3. Results

The main subject of the Nezam Qari's collected work is the satirical description of clothing and textiles; therefore, customs related to dress and attire are frequently represented throughout the text. One of the rituals associated with clothing is the use of astronomical tables and instruments such as the *zij* and astrolabe to determine the appropriate time for wearing new garments (Nezam Qari, 2012, p. 79). Another cultural practice reflected in the text is the use of aromatic substances and plants for perfuming the body and clothing, which constituted an important element of Iranian culture and ritual life in the 15th century (pp. 148, 171, 172, 245, 344).

The bathhouse is one of the important social and ritual spaces mentioned by Nezam Qari. One of the issues he addresses is bodily and clothing hygiene, which reflects the significance of cleanliness in the cultural values of his time (Nezam Qari, 2012, pp. 45, 67, 310–315). Nowruz, the Iranian New Year, is the most important and widely observed national ritual among Iranians. Nezam Qari refers to this festival and the tradition of wearing new clothes during it (pp. 43, 180), which highlights the cultural importance of this national celebration

among people in the 15th century. Marriage-related customs and rituals constitute a significant part of any society's culture. Nezam Qari makes numerous references to these practices throughout his work (pp. 14, 110, 179, 335, 336, 354). Religious rituals, legal rulings and Islamic beliefs had a profound influence on the culture of people in Nezam Qari's time. One of the most important practical obligations in Islam is the prayer. Nezam Qari repeatedly refers to prayer, as well as related spaces and concepts such as the mosque (pp. 38, 82, 157, 327). One of the significant ritual sites in Shiraz was the mosallā, which served multiple functions. In his work, Nezam Qari refers to its funerary, devotional, and recreational uses (pp. 55, 294, 422).

One of the ritual topics frequently mentioned by Nezam Qari is funerary customs (Nezam Qari, 2012, pp. 294–303). During his time, Islamic festivals such as Eid al-Fitr and Eid al-Adha were widely celebrated, and wearing new clothes on these occasions was a common tradition (pp. 127, 329). He also refers to the ritual of prayer for rain (p. 49). One of the distinctive features of his work is its moral and ethical advice, much of which is rooted in Islamic teachings and the ethical values of society (pp. 101, 182, 191, 346). Nezam Qari also refers to certain Sufi rituals and practices, such as *samā* (ritual listening or audition) (p. 342). In addition, martial customs and courtly traditions are among the other themes addressed in the work (pp. 207–219, 260). Beliefs in astrology, magic and the evil eye are also reflected in the text (pp. 85, 99, 133).

4. Discussion and Conclusion

The Nezam Qari's collected work contains exceptional and rare insights into the culture and rituals of Iranians in the 15th century. In general, the content of this work can be divided into two main categories: first, information related to clothing and textiles, and second, knowledge reflecting the broader social and cultural conditions of the period. One of the key features of Nezam Qari's work is its reflection of both national and Islamic rituals. Nowruz, marriage ceremonies, and Islamic devotional practices are prominently represented throughout the text. In his descriptions of clothing and textile-related customs, Nezam Qari also refers to various moral virtues and vices of his time. His accounts further reveal the social and ritual functions of the bathhouse, while also touching upon certain military and administrative customs. Based on the findings of this study, his work can be considered a rare and valuable example of how social rituals and customs are reflected in the literature of its time. Given the limited availability of historical sources on social and cultural life, this work significantly contributes to clarifying the rituals and traditions of 15th-century Iran. Importantly, the work does not merely reflect the lifestyle of the elite classes, which constitutes one of its distinctive scholarly values.

بررسی بازتاب آیین‌های رایج در قرن نهم هجری در کلیات نظام قاری شیرازی

صدیقه پرویزی نیا^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۲

چکیده

آثار ادبی یکی از مهم‌ترین منابع برای شناخت فرهنگ و تمدن ایرانیان است. نظام قاری شیرازی از شاعران و نویسندگان طنزپرداز نیمه دوم قرن نهم ه.ق است. کتاب کلیات او یکی از منابع مهم برای شناخت پوشش و فرهنگ ایرانی‌هاست. نظام قاری هنگام توصیف البسه و منسوجات، تصویری از فرهنگ، آیین‌ها و رسوم اجتماعی ایرانی‌ها نیز ارائه کرده است که در مطالعات فرهنگی و اجتماعی سودمند است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و به‌کارگیری منابع کتابخانه‌ای به بررسی بازتاب آیین‌های مردمان زمانه در کتاب کلیات نظام قاری شیرازی می‌پردازد. سؤال این پژوهش این است که در کلیات نظام قاری چه اطلاعاتی وجود دارد که می‌تواند به شناخت آیین‌ها و اوضاع فرهنگی ایران در قرن نهم ه.ق کمک کند. اطلاعات آیینی کتاب نظام قاری درباره پوشش، آداب اسلامی، پاکیزگی، اعیاد، باورهای عامیانه، آداب رزم، رسوم درباری و... در این پژوهش بررسی شده است. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد، اطلاعات کم‌نظیر کتاب نظام قاری در زمینه آیین‌ها و رسوم فرهنگی و اجتماعی، این اثر ادبی را به یکی از منابع ارزشمند پژوهشگران در حوزه مطالعات تاریخ فرهنگی و اجتماعی ایران به‌خصوص در زمینه ادبیات آیینی در قرن نهم ه.ق تبدیل می‌کند.

کلیدواژه‌ها: کلیات نظام قاری، البسه و منسوجات، آداب و رسوم، آیین‌ها، شیراز.

۱. دانش آموخته دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، بخش تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شیراز. شیراز، ایران. sedighehparvizi@gmail.com

ارجاع به این مقاله:
پرویزی نیا، صدیقه. (۱۴۰۵). بررسی بازتاب آیین‌های رایج در قرن نهم هجری در کلیات نظام قاری شیرازی. پژوهشنامه فرهنگ و ادبیات آیینی، ۵(۹)، ۲۲۳-۲۴۲. doi: 10.22077/jcrl.2026.9002.1201

۱. مقدمه

ادبیات در بستر زمان شکل می‌گیرد و تکامل می‌یابد. شاعران و ادیبان موجوداتی زمان‌مند و مکان‌مند هستند که تحت تأثیر جغرافیا و رویدادهای گوناگون اجتماعی و تاریخی قرار می‌گیرند. بدین سبب، آثار شعرا و نویسندگان مانند آینه‌ای وقایع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی را بازتاب می‌دهند؛ از سوی دیگر، مورخان نیاز حیاتی به ادبیات دارند، زیرا بیشتر آثاری که در حوزه تاریخ نگاشته شده‌اند، به‌وسیله نویسندگانی تألیف شده که در خدمت سلاطین، حاکمان و اُمرا بوده‌اند. این مورخان اغلب به بیان رویدادهای سیاسی و نظامی پرداخته‌اند و به آیین‌ها و آداب و رسوم جامعه توجه چندانی ننموده‌اند؛ بنابراین برای شناخت و درک درست و جامع از تاریخ موضوعات اجتماعی و شناخت فرهنگ و تمدن، چاره‌ای جز رجوع به ادبیات نیست.

پس از هجوم مغولان به ایران در سال‌های آغازین قرن هفتم ه.ق، شیراز مرکز ایالت فارس اهمیتی بیش‌ازپیش یافت؛ چراکه این شهر با اعلام اطاعت و پرداخت خراج از سوی حکومت اتابکان فارس، از هجوم مستقیم مغولان در امان ماند (وصاف‌الحضره، ۱۲۶۹ ق: ۱۵۶ و ۱۵۷) و پناهگاهی برای دانشمندان و اندیشمندان ایرانی گردید. در واقع شیراز، پس از هجوم مغولان، حافظ دستاوردهای تمدن ایرانی اسلامی گردید و در قرن‌های هشتم و نهم هجری به‌رغم کشمکش‌ها و تحولات سیاسی متعدد از شهرهای بزرگ و زیبای ایران و از مراکز مهم فرهنگ و تمدن ایران شد (خوب‌نظر، ۱۳۸۰: ۵۷۵-۶۰۰؛ باربارو و دیگران، ۱۳۸۱: ۸۰-۹۱).

یکی از آثار ادبی مهم و بی‌همتا که در قرن نهم ه.ق به شیوه طنز در شیراز تألیف گردیده، کتاب *کلیات* محمود بن امیر احمد نظام قاری شیرازی است. موضوع اصلی این کتاب البسه و منسوجات است و نظام قاری برای پرداختن به مضامین موردنظر خویش، از آداب، آیین‌ها، فرهنگ و شیوه زندگی مردمان زمانه خویش در این قرن بهره بسیار برده است. بدین سبب تألیف نظام قاری منبعی بی‌نظیر برای مطالعه و پژوهش به‌منظور شناخت تاریخ، فرهنگ و جامعه روزگار اوست.

۱-۱. مسئله پژوهش

اطلاعات جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی یکی از ویژگی‌های کم‌نظیر *کلیات نظام قاری* است. در حوزه مطالعات ادبیات آیینی، پژوهشگران به این اثر که بازتاب فرهنگ، آیین‌ها و رسوم ایرانی‌ها است، توجه کمتری داشته‌اند؛ بنابراین و با توجه به ضعف منابع تاریخی در بازتاب آیین و رسوم ایرانی‌ها در قرن نهم ه.ق، بررسی این‌که چه آگاهی‌هایی در *کلیات نظام قاری شیرازی* وجود دارد که می‌تواند به شناخت و بازسازی آیین‌ها، آداب و رسوم فرهنگی و اجتماعی ایرانیان در قرن نهم هجری یاری رساند، ضروری می‌نماید. تعریف ما از آیین هر آن چیزی است که بازگوکننده اندیشه و مذهب، شیوه زندگی، باورها، اعیاد،

آداب و رسوم و سایر مباحث مرتبط است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

تاکنون در مورد جایگاه کتاب نظام قاری در شناخت آداب و آیین‌های رایج در ایران، پژوهش مستقلی صورت نپذیرفته است. زیرک (۱۳۹۰) در مقاله «تحلیل ساختار و کاربرد پارودی‌های دیوان البسه نظام قاری یزدی» اشاره‌ای به مطالب تاریخی و اجتماعی آثار این شاعر نکرده است، باوجوداین او نظام قاری را گزارشگر اوضاع بد اجتماعی و درد مردمان می‌داند. عرب‌نژاد (۱۳۹۶) در پژوهش «وجوه نقیضه‌پردازی در اشعار نظام‌الدین قاری یزدی»، اشاره‌های کوتاهی به برخی معضلات حوزه البسه مثل فقر داشته است. موضوع پژوهش مذکور همان‌طور که از عنوان آن مشخص است، نقیضه‌پردازی بوده است. معرفت (۱۳۹۷) در مقاله «نقد تصحیح کتاب کلیات نظام قاری (به تصحیح رحیم طاهر)»، به برخی نادرستی‌ها در تصحیح کلیات نظام قاری پرداخته است. اگرچه موضوع اصلی پژوهش او نقد تصحیح کتاب کلیات نظام قاری بوده، به برخی یافته‌های درون‌متنی اثر و ارزش جامعه‌شناسی و تاریخی آن نیز اشارات مختصری کرده است.

۲. زندگی‌نامه نظام قاری شیرازی

از شرح حال نظام قاری جز آنچه خود در کتابش به آن اشاره کرده، اطلاعی نیست. برخی پژوهشگران با توجه به زمان حیات شاعرانی که نظام قاری شعر آنان را نقیضه گفته، زمان فوت شاعر البسه را حدود سال‌های ۸۸۶ تا ۸۹۳ ق دانسته‌اند (معرفت، ۱۳۹۷: ۱۸۱). نظام قاری در دیباچه دیوانش خود را «محمود بن امیر احمد المدعو بنظام قاری» معرفی می‌کند و می‌گوید به پیروی از بسحاق اطعمه شیرازی، آثاری به شیوه طنز درباره البسه نگاشته است. او در آثارش بارها از بسحاق اطعمه و اشعارش یاد می‌کند (نظام قاری، ۱۳۹۱: ۳-۵، ۵۷، ۲۲۱، ۲۳۰ و ۴۱۸). شیخ جمال‌الدین (فخرالدین) ابواسحق حلاج اطعمه شیرازی، با تخلص بسحاق (بسحق) از شاعران نوآور در شعر طنز بود. او به شیوه‌ای مبتکرانه با روش طنز به وصف خوراک‌ها پرداخت و بدین سبب لقب اطعمه گرفت. او در شیراز مورد احترام حاکمان تیموری بود. وفاتش را حدود سال‌های ۸۲۷ یا ۸۳۰ و یا ۸۳۷ ق نوشته‌اند. مدفن او در شیراز است (صفا، ۱۳۷۸، ج ۴: ۲۴۴-۲۵۰).

اگرچه برخی نظام قاری را اهل یزد دانسته‌اند، به‌یقین او اهل شیراز و ساکن این شهر بوده است. چراکه او در جایی بیان می‌کند «مرا از شیراز و شیرازی رگ و ریشه بودی» و در جای دیگر به سکونت در شهر شیراز اشاره می‌کند (نظام قاری، ۱۳۹۱: ۳۳۶ و ۲۸۷). سرودن فهلویات (دوبیتی‌های محلی، ترانه) و اشعاری به لهجه شیرازی، اشاره به «اهل شیراز»، «اصطلاح شیرازیان» و بسیاری از اماکن شیراز (همان: ۵۵، ۵۸، ۱۹۷، ۲۴۱، ۴۰۱، ۴۲۲) از دیگر نشانه‌ها و دلایل شیرازی بودن اوست.

ظاهراً نظام قاری در زمانه خویش، شاعری شناخته‌شده بوده است. او در جایی به شهرتش

اشاره دارد. به احتمال زیاد، نظام قاری تاجر پارچه و البسه بوده است، چراکه درجایی خود را «این تاجر درزیان» معرفی می‌نماید (همان: ۲۸۳ و ۱۰۵). همچنین اطلاعات و شناخت دقیق نظام قاری از موضوعات و مباحث مرتبط با حوزه البسه و منسوجات، بیانگر تخصص و فعالیت او در این حوزه است.

نظام قاری به زندگی و نگارش بخشی از آثارش در سال ۸۶۴ ه.ق اشاره کرده است (همان: ۳۱۰). این سال با حکومت ترکمانان قراقویونلو در شیراز هم‌زمان است. جهانشاه قراقویونلو در سال ۸۵۷ ه.ق شیراز را تسخیر کرد و به حکومت تیموریان خاتمه بخشید. قراقویونلوها تا سال ۸۷۲ ه.ق بر ایالت فارس حکومت کردند تا اینکه مغلوب اوزون حسن آق‌قویونلو شدند (طهرانی، ۱۳۵۶: ۳۲۶-۳۲۸). همچنین نظام قاری قطعه شعری در ستایش حاکمی سروده است و از او با عنوان «شهنشاه جوان‌بخت» یاد کرده، دعا می‌کند «چو نام خود شود در سلطنت پیر» که بیانگر ارتباط این شاعر با دربار حاکم فارس است (نظام قاری، ۱۳۹۱: ۳۶۱). پیربداق فرزند جهانشاه قراقویونلو از زمان سلطه قراقویونلوها بر فارس تا سال ۸۶۷ ه.ق، حاکم این ایالت بود (سمرقندی، ۱۳۸۳، ج ۴: ۹۲۱-۹۲۲). او به شعر و ادب علاقه داشت و بنا به نوشته کتاب *مجالس النفايس* هنگامی که به هرات آمد، شاعران آن شهر را همراه خود به شیراز بُرد (نوایی، ۱۳۲۳: ۲۱۳)؛ بنابراین به احتمال زیاد، حاکمی که نظام قاری اشعاری در ستایش او سروده، همین پیربداق است. بدین ترتیب می‌توان گفت آثار و اشعار نظام قاری، بازتاب زندگی روزمره و زمانه ایرانیان در اواسط و نیمه دوم قرن نهم ه.ق است. این سال‌ها هم‌زمان با اواخر دوره تیموریان و حکومت‌های ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو در شیراز بود. اگرچه نظام قاری شیرازی از شعرای طراز اول زبان و ادبیات فارسی نیست، بررسی و مطالعه کتاب وی، بیانگر اطلاعات و دانش ادبی فراوان اوست.

مطالعه و بررسی آثار نظام قاری، نشان‌دهنده شناخت کامل و دقیق او از آثار ادبی ایران است (نظام قاری، ۲۳۵: ۱۳۹۱-۲۳۸). او به نقیضه‌پردازی اشعار بسیاری از شاعران ایرانی پرداخته است. نقیضه (parody) در اصطلاح نوعی تقلید سخره‌آمیز ادبی است. نقیضه‌ساز از قالب، سبک و طرز نگارش شاعر یا نویسنده خاصی پیروی می‌کند. البته او به جای موضوعات و مباحث جدی ادبی در اثر اصلی، مطالبی مغایر و کم‌اهمیت قرار می‌دهد تا اثر اصلی را سخره‌آمیز جواب داده باشد (داد، ۱۳۸۵: ۳۹۶). نظام قاری هم نقیضه اشعار شاعران برجسته‌ای چون سعدی شیرازی، حافظ شیرازی، مولانا، عبید زاکانی و خواجه کرمانی را گفته و هم شاعران و نویسندگان کمتر شناخته‌شده مثل درویش اشرف نمدپوش، همام تبریزی، روح‌الطهار شیرازی، خواجه محمد فیروزآبادی، خواجه صدرالدین جوهری و... (نظام قاری، ۱۳۹۱: ۳۰-۱۷۵). اصطلاحات علوم مختلف در کتاب نظام قاری، بیانگر آشنایی او با علوم چون صرف و نحو، طب، موسیقی، منطق، نجوم و... است (همان: ۴۴، ۸۱، ۱۰۷، ۲۰۰، ۲۶۳-۲۷۱، ۲۹۲-۲۹۳، ۳۵۲ و ۳۶۸). یکی دیگر از ویژگی‌های مهم کتاب نظام قاری، اطلاعات بسیار ارزشمندش در خصوص تجارت پارچه و منسوجات در شیراز و ایران است

(همان: ۲۲، ۳۲، ۱۳۱، ۲۰۰، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۵۶، ۳۰۵ و ۳۱۳).

۳. بازتاب آیین‌ها در کلیات نظام قاری شیرازی

۳-۱. آیین‌ها و آداب پوشش

با توجه به این‌که موضوع اصلی کتاب *کلیات نظام قاری*، توصیف البسه و منسوجات به شیوه طنز است، آداب و رسوم مرتبط با البسه و پوشش از مهم‌ترین و رایج‌ترین مباحث آن است. اعتقاد به ساعت‌ها و روزهای سعد و نحس، در قرن نهم رواج داشت. یکی از رسوم و آیین‌های مرتبط با پوشش، به کار بردن جداول و ابزارهای نجومی مثل زیج و اسطرلاب برای تعیین زمان مناسب پوشیدن جامه نو بود. نظام قاری در بیت زیر به این موضوع اشاره می‌کند:

زیج مخفی و سطرلابِ غلاف آینه   بایدت تا جامه پوشیدن بدانی کی نکوست
(همان: ۷۹)

از رسوم و باورهای مورد اشاره نظام قاری در حوزه پوشش، پوشیدن لباسی از جنس کتان در برابر ماهتاب، به سبب ترس از صدمه بود (همان: ۱۴۱، ۲۷۵). در قرن نهم ه. ق. گزیدن لباس نو در هنگام پوشیدن، جزئی از آداب و رسوم اهالی شیراز بود. نظام قاری در بیتی به این موضوع اشاره می‌کند:

گزیدن رخت نو بر کهنه رسم است   نه این بدعت، من آوردم به عالم
(همان: ۱۴۷)

همواره آیین‌های مرتبط با آراستگی در حوزه پوشش، بخشی مهم از زندگی روزمره افراد جامعه بوده است. اشارات و مطالب کتاب *کلیات نظام قاری* نشان می‌دهد، ایرانی‌ها برای آراستگی و پیراستگی البسه ارزش فراوانی قائل می‌شدند. اتو زدن لباس‌های چروکیده بسیار رایج بود. نظام قاری در موارد متعدد از اتو زدن، داغ اتو و جامه اتوزده یاد می‌کند (همان: ۳۸، ۵۹، ۶۸، ۱۶۹، ۱۷۲ و ۳۷۰). او در شرح لغات و مصطلحات اثر خویش، اتورا ابزاری آهنی توصیف می‌کند که آن را با آتش گرم می‌کردند و از آن برای از بین بردن چروک لباس‌هایی از جنس صوف (پشمینه) و ابریشم استفاده می‌نمودند (همان: ۳۷۸).

استفاده از مواد و گیاهان خوشبو برای معطر کردن تن و البسه، جزئی از فرهنگ و آیین‌های رایج ایرانی‌ها در قرن نهم بود. نظام قاری در موارد متعدد به استفاده از مواد خوشبو مانند مُشک، عنبر، عبیر، عود و گلاب (همان: ۳۲، ۳۴، ۵۵، ۵۶، ۷۳، ۷۵، ۸۹، ۱۰۸، ۱۱۵، ۱۴۸، ۱۷۱، ۱۷۲، ۲۴۵، ۳۳۱، ۳۴۴ و ۳۶۴) برای معطر کردن تن و البسه اشاره می‌کند؛ به عنوان نمونه در بیتی می‌گوید:

مکن ز جامه والا رقم ز مشک و غداد   عروس خوب لقا را چه حاجت غازه
(همان: ۱۶۲)

قرار دادن ماده خوشبوی عبیر در جیب لباس عروس، رسم رایج شیرازی‌ها در زمانه نظام قاری بود (همان: ۱۰۱). این شاعر شیرازی در بیت زیر از تأثیر بوی خوش بر سلامتی انسان سخن می‌گوید:

از لباساتی که می‌آید از آنها بوی خوش   قوت مغز است بویش چون کشد مشام را
(همان: ۳۱۲)

در روزگار نظام قاری یعنی اواسط تا اواخر قرن نهم ه.ق، ایران به‌خصوص شیراز با جنگ‌ها و کشمکش‌های سیاسی متعدد درگیر بوده است (طهرانی، ۱۳۵۶: ۳۰۷-۳۱۵، ۳۲۵-۳۳۷، ۳۶۲-۳۶۶) و مسلماً این ناآرامی‌ها پیامدهای مخرب اقتصادی و آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی داشته است که نظام قاری به شیوه طنز بخشی از این آسیب‌ها را بازگو کرده است.

تنگدستی و حسرت لباس نو داشتن، یکی از معضلات اقتصادی و اجتماعی مردمان روزگار نظام قاری و بیانگر اختلافات طبقاتی بود (همان: ۷۱). در آن دوره فروش لباس دست دوم، وصله‌زدن (همان: ۵۷، ۱۸۱، ۲۷۸) و رفو کردن (همان: ۵۵، ۲۰۱، ۴۱۰) و کرایه کردن لباس رایج بود (همان: ۱۰۱). نظام قاری در بیت زیر به رواج خرید و فروش البسه دست دوم اشاره می‌کند:

دلّال رخت، بر تن عریان من بیخوش   ورنو به دست نیست برو کهنه‌ای بیار
(همان: ۱۲۶)

در مقابل در همین زمان درحالی‌که عده‌ای حسرت لباس‌های نو داشتند و به وصله زدن و کرایه کردن لباس روی می‌آوردند، گروهی از ثروتمندان در ناز و نعمت می‌زیستند و بهترین و مرغوب‌ترین البسه تهیه‌شده در ممالک مختلف جهان را بر تن می‌کردند. در کتاب نظام قاری مطالب بسیاری وجود دارد که بیانگر پوشش فاخر و البته متفاوت اغنیا است. او در تعریف «زوده» می‌گوید: پارچه‌ای است که از آن برای تهیه لباس برای ثروتمندان استفاده می‌شود (همان: ۳۸۶). او درجایی می‌گوید، ثروتمندان ابتدا لباس خوب می‌پوشند و بعد «غلام تُرک و استر» فراهم می‌کنند (همان: ۴۱۶). نکته حائز اهمیت دیگر در کلیات نظام قاری، بیان رونق تجارت و صادرات مرغوب‌ترین پارچه‌های ایران به سایر ممالک و واردات از دیگر ممالک به شیراز است (همان: ۱۳۰، ۲۰۰، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۴، ۲۵۱، ۲۵۶، ۲۵۸، ۳۱۳ و ۳۵۶). بدون شک این موضوع بیانگر تقاضای این کالا از سوی ثروتمندان بوده است. یکی از پندهای نظام قاری این است که آنان که «نه ترکید و نه مغول و نه از امرا و حکام باید نوروزی (کلاه) بر سر ننهید تا مسخره نشوید» (همان: ۲۷۷). این توصیه بیانگر اهمیت استفاده از پوشش مناسب حرفه و طبقه خود، طبق عرف جامعه است؛ به‌عبارت‌دیگر لباس افراد، بازتاب ارزش و جایگاه اجتماعی آنان بوده است. یکی از مباحث ارزشمند در آثار نظام قاری شیرازی، اشاره به تفاوت آداب و آیین‌های پوشش در مناطق مختلف ایران و میان گروه‌های اجتماعی و شغلی است. نظام قاری

به برخی از تفاوت‌های پوشش در مناطق مختلف ایران چون اصفهان، خراسان، تبریز و شیراز اشاره دارد (همان: ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۷۸ و ۳۹۷). او گاهی شیوه‌های پوشش و البسه خاص برخی مشاغل و گروه‌های اجتماعی را بیان می‌کند. نظام قاری از «شال» به‌عنوان رخت سبزی‌فروشان یاد می‌کند و طیلسان را چادری که علما و خطبا و مشایخ به‌رسم عرب در سر دستار پوشند، تعریف می‌کند (همان: ۳۹۰ و ۳۹۲). او در بیت زیر به مردمان زمانه خویش اندرز می‌دهد:

همچو ارباب فتوت منشین بی‌تنبان   گر تو از دامن با چاک حیا می‌داری
(همان: ۱۶۴)

بنابراین، کلیات نظام قاری، بازتاب‌دهنده طبقه اجتماعی افراد جامعه در آداب و آیین‌های پوشش است.

او گاهی به آداب و چگونگی شکل‌گیری و علت نام‌گذاری برخی البسه در شیراز می‌پردازد که در هیچ‌یک از منابع تاریخی به آن اشاره نشده است و درباره شکل‌گیری و نام‌گذاری «میلک منصوری» می‌گوید: «قبایی بوده که از زمان شاه منصور مظفری، حاکم فارس (مقتول به سال ۷۹۵ ه.ق) طراحی شده است» (همان: ۴۰۱). نظام قاری در مورد «خرمی» می‌گوید «پیشوازی پُر پنبه منسوب» به پهلوان خرّمی که در زمان شاه شجاع حاکم فارس (حک: ۷۵۹-۷۸۶ ه.ق) می‌زیست (همان: ۳۸۶). او درباره شیوه بستن دستار به نام «عقد سه پیچ» و شکل‌گیری آن می‌گوید: «امیر شمس‌الدین محمد آزاد، از خدمتکاران امیرزاده ابراهیم سلطان تیموری (حک: ۸۱۷-۸۳۸ ه.ق) بود که در سلاح بستن و رخت‌پوشیدن به‌خصوص در بستن دستار، طرزی عجیب و غریب داشت و پُر در آن فرومی‌کرد» (همان: ۳۹۳) و این شیوه بستن دستار منسوب به اوست.

۲-۳. اهمیت فرهنگ و آیین پاکیزگی

اهمیت و توجه به آیین‌های طهارت و پاکیزگی چه در متون مذهبی ایران باستان و چه در دین اسلام، حمام را به یکی از اماکن مهم در اجتماعات آیینی در تاریخ ایران تبدیل کرده است. یکی از مباحثی که نظام قاری به آن پرداخته است، پاکیزگی و نظافت تن و البسه است که بیانگر اهمیت این موضوع در فرهنگ مردمان روزگار اوست. او در ستایش استحمام و پوشیدن لباس پاکیزه این چنین می‌سراید:

خوشتر از حَمّام و رخت پاک نیست   کهنه گر باشد لباست باک نیست
(همان: ۶۷)

در زمانه نظام قاری، اهمیت نظافت و پاکیزگی در سلامت جسم و نشاط روان مورد توجه بوده است. او در ابیات زیر به فواید درمانی حمام بر سلامت جسم و روان می‌پردازد:

چو تن بشویی و بیرون خرامی از حَمّام   ز رخت نو شودت در زمان روان تازه

(همان: ۱۶۲)

چو تو رخت نو در بر آری نخست بشو تن که مانی بدین تندرست
(همان: ۲۲۱)

در گذشته، حمام‌ها علاوه بر اینکه محلی برای پاکیزگی و رعایت بهداشت فردی بودند، کارکردهای گوناگون سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و نیز داشتند (شعبانی و جباره، ۱۳۹۳: ۸۹-۱۰۱). حمام یکی از اماکن اجتماعی و آیینی مهم مورد اشاره نظام قاری است. او بارها از حمام، ارکان و کارکنان آن نام می‌برد؛ قصیده «اوصاف حمام» او گویای اهمیت این مکان از نظر اوست.

نظام قاری در قصیده اوصاف حمام، از برخی کارکنان حمام چون فوطه‌دار و دلاک نام می‌برد و به رسم گرم کردن حمام از هنگام بانگ خروس اشاره (نظام قاری، ۱۳۹۱: ۳۱۰-۳۱۵) و در جای دیگر اجزای ساختمان و وسایل حمام را توصیف می‌کند (همان: ۲۳۱ - ۲۳۳). در گذشته رسم بوده که بازرگانان معمولاً هنگام ورود به هر شهر، برای نظافت به حمام می‌رفتند. حمام در مناسبت‌ها و آیین‌های مذهبی و اجتماعی نقش خاصی ایفا می‌کرد؛ نظام قاری به حمام داماد در صبح روز عروسی اشاره می‌کند. در زمانه او، ثروتمندان بعد از حمام خود را با «کُلکِنه» که گونه‌ای پارچه سفید مرغوب پُرزدار بود، خشک می‌کردند (همان: ۳۹۸، ۱۶۴ و ۵۰). دهلیز حمام‌ها نیز منقش به تصاویر مستهجن بوده که نظام قاری از آن یاد کرده است (همان: ۴۵، ۲۴۷ و ۲۶۰). او در بیتی این چنین می‌سراید:

اگر نقش باشد مراد از کسی به دهلیز حمام یابی بسی
(همان: ۲۰۲)

البته این بیت نظام قاری می‌تواند اندرز و توصیه‌ای برای توجه به سیرت و ارزش‌های انسانی به جای ظاهر بینی باشد.

علاوه بر طهارت و نظافت تن، پاکیزگی و شست‌وشوی لباس نیز بسیار مهم بود. یکی از مکان‌های اجتماع شیرازی‌ها، گازرگاه سعدی^۱ بود. دلیل نام‌گذاری این مکان حضور گازرها (رخت‌شوها) در آنجا بود. آب قنات فهندژ (قنات بندر یا کت) در این محل نمایان می‌شد و اواخر پاییز و تمام زمستان گرم بود و گازران - احتمالاً به دلیل گرمی آب - در آنجا به فعالیت می‌پرداختند (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۹۰۳-۹۰۸). «در محل نمایان شدن آب قنات فهندژ در آرامگاه سعدی، حوضچه‌هایی برای شست‌وشوی لباس ساخته شده بود» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۶۵-۲۶۶). نظام قاری نیز بارها به شست‌وشوی لباس در این مکان (گازرگاه سعدی) پرداخته است (نظام قاری، ۱۳۹۱: ۱۲۵، ۲۹۱، ۳۳۱، ۳۴۲) و اشارات او نشان می‌دهد این مکان، محلی برای گردش و لذت از طبیعت بوده و شیرازی‌ها پس از شستن البسه تا خشک شدنشان از فضای دل‌نشین آنجا بهره می‌بردند. وی در بیتی این چنین می‌گوید:

یا رفته‌ام به سعدی و در پیش گازران از بهر رخت شسته به صحرا نشسته‌ام
(همان: ۴۲۲)

۳-۳. آیین نوروز

جشن‌ها و اعیاد از مظاهر اصلی آیین‌ها و فرهنگ جوامع هستند. بررسی و مطالعه کتاب کتبات نظام قاری، بیانگر تعامل فرهنگ ایرانی-اسلامی در قرن نهم ه.ق در ایران است، چراکه این شاعر بارها به داستان‌های قرآنی و نیز روایات پهلوانان و اسطوره‌های ملی ایرانی اشاره کرده است (همان: ۴۲، ۴۷، ۲۰۹، ۲۲۱، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۱۷، ۳۲۶، ۳۶۲، ۳۷۱ و ۴۱۳). بدون تردید عید نوروز مهم‌ترین و فراگیرترین آیین ملی ایرانیان است که از دوران بسیار کهن برجای مانده است. نظام قاری در موارد متعدد از این جشن ایرانی و رسم پوشیدن لباس نو در آن سخن گفته است (همان: ۴۳، ۱۸۰، ۱۸۴، ۲۲۹ و ۳۶۰) که بیانگر اهمیت و جایگاه فرهنگی و اجتماعی این آیین ملی نزد عموم افراد جامعه در قرن نهم ه.ق است.

۳-۴. آیین‌های ازدواج

خانواده یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی است. آداب و آیین‌های مرتبط با ازدواج، بخش مهمی از فرهنگ هر جامعه هستند. جهیزیه عروس، دریافت کابین (مهریه، شیربها)، خرید لباس و لوازم عروسی، آراستن و پیرایش عروس، برپایی حجله برای عروس و داماد، نواختن موسیقی، شعرخوانی و پذیرایی در مراسم عروسی، تماشا و تبریک مراسم عروسی و حمام دامادی از رسوم و آیین‌های ازدواج است که در اثر نظام قاری بازتاب وسیعی یافته است (همان: ۵، ۱۴، ۳۶، ۴۵، ۶۷، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۲۵، ۱۴۸، ۱۶۲، ۱۷۹، ۲۴۹، ۲۸۶، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۵۴، ۳۵۷ و ۴۱۵ و ۴۱۷).

۳-۵. آیین‌ها و آداب اسلامی

آداب، آیین‌ها، احکام و معتقدات اسلامی در زندگی و فرهنگ مردمان روزگار نظام قاری، نمود چشمگیری داشته است. او آفریدگار، پیامبر خاتم (ص) و امام علی (ع) را ستایش نموده و در اشعارش بارها به آیات قرآنی اشاره کرده است (همان: ۱۸، ۳۰، ۶۶، ۱۹۹، ۲۲۵، ۲۸۳، ۲۹۶ و ۳۱۴). او به بسیاری از آداب، احکام و فروع اسلام مثل نماز، روزه، حج، زکات، توبه، نهی محرّمات و... می‌پردازد (همان: ۱۷، ۱۹، ۱۲۷، ۱۵۲، ۱۶۸ و ۳۱۱) که بیانگر اهمیت و جایگاه این موضوعات در فرهنگ مردمان روزگار اوست. نظام قاری در ابیات زیر به مُستحب بودن لباس سفید پاکیزه در روز جمعه و حرام بودن لباس از نخ زر (طلا) برای مردان اشاره می‌کند.

به روز جمعه هم ای جامه سفید نظیف   من از تو روی نیچم که مستحب منی
(همان: ۱۸۳)

اُرْمک و صوف در این دار نپوشم گویی   که به من چون نخ زربفت حرام است اینجا
(همان: ۵۹)

یکی از مهم‌ترین مناسک دین اسلام، نماز است. نظام قاری برای بیان مفاهیم و مضامین مورد نظرش بارها به نماز و اماکن، احکام و مباحث مرتبط به آن مثل مسجد، محراب، شبستان، قبله، سجاده، سجده، تسبیح، طهارت و دعا اشاره می‌کند (همان: ۳۴، ۳۸، ۵۱، ۸۲، ۹۲، ۱۵۷، ۳۲۷، ۳۳۹ و ۳۶۱) که بیت پیش‌رو نمونه‌ای از آن است:

ترسم شوم برهنه ز طاعت که می‌برد ناپاکی لباس، حضور نماز من
(همان: ۱۵۹)

در قرن نهم ه.ق یکی از اماکن مهم شیراز با کاربرد آیینی، «مصلی» بود. مصلی یا «صحرائی مصلی»، اسم عامی برای دشت وسیعی بود که در شمال شیراز قدیم در کنار مسیر منتهی به دروازه اصطخر (اصفهان) قرار داشت. شواهد منابع تاریخی، بیانگر رونق مصلی، دست‌کم از قرن چهارم ه.ق است که شامل سه بخش اصلی قبرستان، جعفرآباد و نمازگاه بود (اسدپور، ۱۴۰۳: ۳۲۰، ۳۲۵، ۳۲۶) و کاربردهای تدفینی، عبادی و تفریحی داشت. از آنجاکه منابع قرن نهم ه.ق به مصلی و اهمیت و رونق آن پرداخته، کلیات نظام قاری، منبعی یگانه و ارزشمند درباره نقش آیینی این مکان است.

نظام قاری در آثارش به کاربرد تفریحی و گردشگری، تدفین در مصلی و حضور حافظان (قرآن) در نمازگاه اشاره کرده است (نظام قاری، ۱۳۹۱: ۱۷۴، ۲۹۴، ۴۲۲). او در بیتی می‌گوید:
غسل، گازرگه سعدی و مصلی مدفن ختم شیخ احمد نساج ندا خواهد بود
(همان: ۲۹۴)

و در بیتی دیگر این چنین می‌گوید:

چو شستی رخت در سعدی و کفشت نیست در پاتنگ غنیمت دان نسیم‌آباد و گلگشت مصلا را
(همان: ۵۵)

یکی از مباحث آیینی مورد بحث نظام قاری، آداب تدفین است. بخش زیادی از این آداب با مناسک اسلام مرتبط است. او به آدابی چون غسل میت، خاکسپاری، کفن، تابوت، نماز و تلقین بر متوفی، قبر، برپایی مجلس ختم، دعا و وعظ، خواندن فاتحه و قرآن، عزاداری، مقتل و مرثیه خواندن، روشن کردن شمع و پذیرایی (با آش و حلوا) در مراسم تدفین می‌پردازد (همان: ۹۵، ۱۴۶، ۱۶۳، ۱۷۸، ۱۸۸، ۲۱۰، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۹۰، ۲۹۴ و ۳۰۳). او در بیتی این چنین می‌سراید:

ز دنیا می‌رود قاری چو کرباس کفن، ساد ولیکن شعر رنگینش بماند تا جهان باشد
(همان: ۱۱۵)

در عصر نظام قاری، اعیاد اسلامی فطر و قربان گرامی داشته می‌شد و پوشیدن البسه نو در این اعیاد رسم بود (همان: ۱۲۷، ۳۲۹). او در بیتی می‌گوید:

در انتظار خلعت عیدی دو چشم من چون گوش روزه‌دار به الله‌اکبر است
(همان: ۷۶)

همواره یکی از معضلات ساکنان سرزمین ایران، به خصوص اهالی ایالت فارس، خشکسالی و کم‌آبی بوده است. در مکاتیب عبدالله قطب بن محیی از عرفا و روحانیون فارس در قرن نهم ه.ق نیز به این مسئله اشاره شده است (ابن محیی، ۱۳۸۴: ۵۳۳). این معضل در کتاب نظام قاری نیز بازتاب یافته است. او به دعا یا نماز استسقاء اشاره می‌کند (نظام قاری، ۱۳۹۱: ۴۹ و ۳۸۸) که بیانگر آیین و رسم نیایش برای طلب باران است.

یکی از موضوعاتی که با باورهای مذهبی پیوند بسیاری داشت، ایجاد ابنیه عام‌المنفعه و موقوفه بود. در قرن نهم وقف به خصوص وقف برای بقاع و اماکن مذهبی در ایران رایج بود؛ به‌عنوان نمونه حاکم فارس، یوسف میرزا فرزند جهانشاه قراقویونلو در سال ۸۶۹ ه.ق املاک و روستاهایی را بر مُدرّس حرم حضرت احمد بن موسی (ع) (شاهچراغ) وقف نمود که وقف‌نامه آن برجای مانده است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۳: ۲۵۰-۲۶۲). اشارات نظام قاری بیانگر رونق وقف در این زمان است (نظام قاری، ۱۳۹۱: ۳۰۳).

یکی از شاخصه‌های کتاب *کلیات نظام قاری*، پندها و توصیه‌های اخلاقی است. بسیاری از این پند و اندرزها برگرفته از آیین اسلام و ارزش‌های اخلاقی جامعه است. نظام قاری در قسمت رساله صد وعظ مهم‌ترین معضلات و توصیه‌ها و هنجارهای حوزه البسه را به تاجران و عموم افراد جامعه ارائه می‌دهد. او افراد را از راه رفتن متکبرانانه با جامه‌های متکلف، خرید رخت نسیه و کرایه البسه نهی می‌کند. نظام قاری به تاجران برای حراست منسوجات توصیه‌هایی می‌کند و می‌گوید از لباس‌های تقلبی، توقع دوام نداشته باشید (همان: ۲۷۳-۲۸۰). البته این پندها، نشان‌دهنده دغدغه‌ها، آسیب‌ها و معضلات فرهنگی و اجتماعی روزگار اوست.

یکی از توصیه‌های نظام قاری، پوشاندن لباس بر فقرا است (همان: ۳۴۶) که نشانگر پوشش نامناسب طبقه فرودست جامعه بوده است. او در جایی دیگر خیاط را از بُریدن جامه کوتاه بر تن افراد نهی و به شرم داشتن از خداوند توصیه می‌کند (همان: ۱۹۱). نظام قاری در بیتی دیگر به دزدی تکه‌های پارچه، هنگام بُریدن جامه توسط خیاط اشاره می‌کند (همان: ۱۳۴)؛ همچنین از نجاران می‌خواهد میخ درها را به‌درستی بزنند و گرنه دریده‌شدن لباس‌ها در ضمان آن‌ها است (همان: ۱۹۰). او بیشتر فسادهای زمانه را ناشی از لقمه حرام می‌داند و مردمان را به پرهیز از شادی در هنگام اندوه دیگران اندرز می‌دهد (همان: ۱۰۱، ۱۸۲) نظام قاری یکی از رذایل اخلاقی زمانه خویش را خست می‌داند و در بیتی این چنین می‌سراید:

قرن‌ها باید که تا بخشد کریمی جامه‌ای
ور ببخشد نیز ناید راست بر بالای من
(همان: ۴۰)

۳-۶. آیین تصوف

در قرن نهم ه.ق، تصوف و گرایش‌های صوفیانه در ایران به خصوص در شیراز رواج داشت. عرفا و صوفیان مورد احترام سلاطین و عموم افراد جامعه بودند. بزرگان فرق صوفیه به

سبب مقام و جایگاهی که در جامعه داشتند، واسطه بین حاکمیت و مردم بودند و در مواقع بسیاری از فشارهای مالیاتی و ظلم بر رعایا می‌کاستند (عمری مرشدی، ۱۳۸۳: ۵۰-۵۴، ۱۰۸-۱۱۷؛ دوانی، ۱۳۳۵: ۴۷). در این دوران اعتقاد به کرامت مشایخ و صوفیان و تمسک به آنان جزئی از فرهنگ و رسوم مردمان بود. نظام قاری به کلمات، مفاهیم و مضامینی چون خرقه، تصوف، صوفی، برکت خرقه مشایخ، خانقاه، وقت سماع و شیخ کبیر (ابن خفیف شیرازی از مشایخ بزرگ شیراز) می‌پردازد (نظام قاری، ۱۳۹۱: ۱۹-۳۵۷) که نشان‌دهنده رواج تصوف است. یکی از آیین‌های صوفیه که در خانقاه‌ها اجرا می‌شد، سماع بود. وی در بیت زیر به این مراسم اشاره می‌کند:

جامهٔ قیمتی به حالت وجد در سماعی دریده‌ام که می‌پرس
(همان: ۳۴۲)

۷-۳. آیین‌های رزم و جنگاوری

یکی از مباحثی که در مجموعه آثار نظام قاری بازتاب یافته، آیین‌های رزم و جنگاوری است. او به‌خصوص در بخش «جنگ‌نامهٔ مویینه و کتان» به برخی از آیین‌های رزم مانند چگونگی شروع نبرد، فراخوان لشکریان با نامه‌نگاشتن به اتباع و کارگزاران، فرمان آماده‌باش نظامی، رسم ایلچی گسیل کردن در جنگ، مهیا کردن ابزارآلات و تجهیزات نظامی، به کارگیری فنون محاصره، کمین و پناه‌گیری در قلعه، صفا‌آرایی و آرایش لشکریان، رجزخوانی، علم‌افراشتن، طبل‌زدن، نبرد تن‌به‌تن و درخواست صلح به هنگام ضرورت پرداخته است (همان: ۱۹-۲۵، ۲۰۷-۲۱۹).

۸-۳. آیین‌های درباری و حکومتی

کلیات نظام قاری از برخی آداب و آیین‌های درباری سخن گفته است. یکی از این آداب، جلوس سلاطین و تعیین زمان سعد برای بر تخت نشستن بوده است. او در بیتی می‌گوید:

که سلطان کمخا نشاندن به تخت چه روزی نکو باشد از فرّ و بخت
(همان: ۲۰۰)

ضرب سکه و خطبه خواندن به نام سلطان از دیگر آداب مهم در هنگام به تخت نشستن سلاطین بود (همان: ۲۰۶). تقدیم پیشکش و هدایا توسط کارگزاران و اُمرا به سلاطین و همچنین اهدای خلعت و هدایا توسط سلطان از رسوم درباری بود (همان: ۲۵۶، ۲۶۰). نظام قاری در کتاب خود بارها از اصطلاحات و مشاغل مربوط به امور مالی و مالیات‌گیری مثل تمغا (گونه‌ای مالیات)، خراج، باج، تحصیل مال، منال، وجه برات، تمغاجیان، خازنان، مستوفیان، بتکچیان و مُحَصِّلان یاد می‌کند (همان: ۳۲ و ۲۰۴، ۲۵۱، ۲۵۵، ۲۹۷، ۳۰۵). به‌علاوه کتاب او منبعی برای شناخت تشکیلات و مناصب حکومتی چون سلطان، امیر، وزیر، مشیر، چتردار، عسس (پاسبان، محافظ)، سپهد، شحنة، خازن، دبیر، کلانتر، داروغه، ایلچی، محتسب، عُمال و مباشر، مستوفی، بتکچی، محرّر، مُحَصِّل، تمغاجی، چریک و پاکار است

(همان: ۳۲، ۲۰۱، ۲۰۴، ۲۰۷، ۲۴۱، ۲۵۱، ۲۵۵، ۲۵۶، ۳۰۵). این مباحث و آگاهی‌ها می‌تواند به شناخت آداب، آیین‌ها و تشکیلات حکومتی و مالی در ایران در قرن نهم ه.ق یاری رساند.

۹-۳. باورها و آیین‌های عامیانه

کتاب *کلیات نظام قاری*، دربردارنده برخی از باورها و اعتقادات زندگی روزمره است. اعتقاد به بخت و طالع، پَری، جادو و دیو از باورهای عامه ایرانی‌ها در قرن نهم ه.ق بود (همان: ۱۲، ۴۳، ۶۴، ۹۹، ۱۱۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۷۸، ۳۳۴، ۳۲۶). نظام قاری به نعل در آتش نهادن (همان: ۸۵) که کنایه از نگرانی است و از اعمال ساحران و جادوگران بود، اشاره می‌کند (سلامت باویل، ۱۳۹۷: ۴۳).

باور به چشم‌زخم، تنگی چشم و تمسک به وسایلی چون حرز و تعویذ برای دفع آن از اعتقادات و آیین‌های رایج در این قرن بود که او بارها به آن اشاره کرده است (نظام قاری، ۱۳۹۱: ۳۱، ۸۵، ۱۳۳، ۱۴۱، ۲۱۲، ۲۴۳، ۲۴۸، ۴۱۸). نظام قاری در تعریف «چل پاره» می‌گوید: جامه طفلان است که از خرده‌های پارچه برای چشم‌زخم دوخته می‌شود (همان: ۳۸۳). وی در بیتی درباره رواج اعتقاد به چشم‌زخم و رسم استفاده از تعویذ برای دفع آن این چنین می‌گوید:

تعویذ چشم‌زخم نگر کز غداد مشک بر جامه‌های احمر و اصرر نوشته‌اند

(همان: ۳۲)

طبق گفته‌های نظام قاری، رسم نذر کردن برای برآورده شدن حاجات، جزئی از باورها و آیین‌های رایج بود (همان: ۲۱۵، ۲۴۱). همچنین در این عصر باور به فال و توسل به آن نیز وجود داشته چراکه نظام قاری در بیتی می‌گوید:

می‌زدم فال به هر جنس میان‌بندی را قرعه‌ام یکسره بر فوطه حَمّام افتاد

(همان: ۹۵)

۴. نتیجه‌گیری

آگاهی‌های کم‌نظیری درباره فرهنگ و آیین‌های ایرانی در قرن نهم ه.ق در کتاب *کلیات نظام قاری* وجود دارد؛ به‌طورکلی اطلاعات فرهنگی و اجتماعی کتاب *کلیات نظام قاری* را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. دسته نخست اطلاعاتی است که به نحوی با البسه و منسوجات در ارتباط است و دسته دیگر بازتاب وضعیت اجتماعی و فرهنگی زمانه است. یکی از ویژگی‌های مهم کتاب *نظام قاری*، بازگویی آیین‌های ملی و اسلامی است. آیین نوروز، آیین‌های ازدواج و مناسک عبادی دین اسلام در کتاب *کلیات نظام قاری* نمود چشمگیری دارد. او هنگام توصیف آداب و آیین‌های حوزه پوشش و بیان توصیه‌ها و ذکر معضلات آن به بسیاری از هنجارها، ارزش‌ها، رذایل اخلاقی و شکاف طبقاتی روزگار خویش

اشاره می‌کند. اشعار او درباره حمام بیانگر کارکردهای متنوع اجتماعی و آیینی این مکان است. نظام قاری به بسیاری از آداب و رسوم جنگاوری و تشکیلات حکومتی اشاره کرده است و همین امر کتاب او را به منبعی برای شناخت آداب و آیین‌های درباری تبدیل می‌کند.

بر اساس نتایج به دست آمده از این پژوهش، کتاب کلیات نظام قاری، نمونه‌ای عالی و کم‌نظیر برای بیان آداب و آیین‌های عموم مردم در شعر و ادبیات زمانه است. این کتاب با توجه به اندک بودن اطلاعات اجتماعی و فرهنگی منابع تاریخی، به روشن شدن وضعیت آیین‌ها و رسوم در ایران قرن نهم ه.ق کمک شایانی می‌کند. کتاب نظام قاری فقط بازتاب زندگی و رسوم افراد طبقات مرفه و حاکم نیست و این موضوع از شاخصه‌های بی‌همتای این اثر است. نکته بسیار مهم کتاب نظام قاری این است که وضعیت جامعه ایران همان‌طور که هست با تمام ویژگی‌های خوب و بد نشان داده شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱- «محلی که سعدی شاعر پرآوازه شیرازی در آن دفن شد، مشهور به گازرگاه بوده است» (برهان، ۱۳۴۲، ج ۳: ۱۷۶۳).

کتابنامه

- ابن بطوطه. (۱۳۷۶). *سفرنامه ابن بطوطه*. ترجمه محمدعلی موحد. ج ۱. تهران: آگه.
- ابن محیی، عبدالله قطب. (۱۳۸۴). *مکاتیب*. قم: قائم آل محمد.
- اسدپور، علی. (۱۴۰۳). «پژوهشی تاریخی در شناخت صحرای مصلی و دو بنای تخریب شده آن در شیراز». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*. س ۱۴. ش ۴۰. صص ۳۱۵-۳۴۴.
- باربارو، جوزوفا و دیگران. (۱۳۸۱). *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*. ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- برهان، محمدحسین بن خلف تبریزی. (۱۳۴۲). *برهان قاطع*. ج ۳. تهران: کتاب‌فروشی ابن سینا.
- حسینی فسایی، میرزا حسن. (۱۳۸۲). *فارسنامه ناصری*. تصحیح منصور رستگار فسایی. ج ۲. تهران: امیرکبیر.
- خوب‌نظر، حسن. (۱۳۸۰). *تاریخ شیراز از آغاز تا ابتدای سلطنت کریم‌خان زند*. به کوشش جعفر مؤید شیرازی. تهران: سخن.
- داد، سیما. (۱۳۸۵). *فرهنگ اصطلاحات ادبی: واژه‌نامه مفاهیم و اصطلاحات ادبی فارسی و اروپائی به شیوه تطبیقی و توضیحی*. تهران: مروارید.
- دوانی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۳۵). «عرض سپاه اوزون حسن». به کوشش ایرج افشار. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*. س ۳. ش ۳. صص ۶۶-۲۶.
- زیرک، نصرالله. (۱۳۹۰). «تحلیل ساختار و کاربرد پارودی‌های دیوان البسه نظام قاری یزدی». *ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد*. د ۷. ش ۲۹. صص ۱۴۰-۱۵۷.
- سلامت باویل، لطیفه. (۱۳۹۷). «بازتاب فرهنگ عامه در غزلیات شمس». *مطالعات نقد ادبی*. د ۱۳. ش ۴۸. صص ۳۳-۵۸.
- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق. (۱۳۸۳). *مطلع سعدین و مجمع بحرین*. به اهتمام عبدالحسین نوایی. ج ۴. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شعبانی، امامعلی و جباره، سعیده. (۱۳۹۳). «حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده‌های میانه تاریخ ایران». *پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*. س ۳. ش ۱. صص ۸۹-۱۰۹.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات در ایران*. ج ۴. تهران: فردوس.
- طهرانی، ابوبکر. (۱۳۵۶). *دیاربکریه: از تواریخ قراقوینلو و چغاتای*. تصحیح نجاتی لوغال و فاروق سومه. تهران: طهوری.
- عرب‌نژاد، زینب. (۱۳۹۶). «وجوه نقیضه‌پردازی در اشعار نظام‌الدین قاری یزدی». *فرهنگ و ادبیات عامه*. س ۵. ش ۱۴. صص ۲۲۵-۲۴۹.
- عمری مرشدی، شمس‌الدین محمد بن سلیمان. (۱۳۸۳). *معدن الدر فی سیرت الشیخ حاجی عمر*. تصحیح عارف نوشاهی و معین نظامی. تهران: کازرونیه.

بررسی بازتاب آیین‌های رایج در قرن نهم هجری در ... / ۲۴۱

- مدرسی طباطبایی، حسین. (۱۳۵۳). «وقفنامه‌ای از ترکمانان قراوقویونلو». فرهنگ ایران‌زمین. ش ۲۰. صص ۲۴۵-۲۶۵.
- معرفت، شهره. (۱۳۹۷). «نقد تصحیح کتاب کلیات نظام قاری (به تصحیح رحیم طاهر)». متن‌شناسی ادب فارسی. دوره جدید. س ۱۰. ش ۲. صص ۱۶۹-۱۸۵.
- نظام قاری، محمود بن امیر احمد. (۱۳۰۳ ق). دیوان البسه. تصحیح میرزا حبیب اصفهانی. استانبول: ابوالضیاء.
- نظام قاری، محمود بن امیر احمد. (۱۳۵۹). دیوان البسه. به اهتمام محمد مشیری. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- نظام قاری، محمود بن امیر احمد. (۱۳۹۱). کلیات نظام قاری. تصحیح رحیم طاهر. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و سفیر اردهال.
- نویسی، میر نظام‌الدین علیشیر. (۱۳۲۳). تذکره مجالس النفائس. به اهتمام علی اصغر حکمت. تهران: کتاب‌فروشی منوچهری.
- وصاف‌الحضره، فضل‌الله بن عبدالله. (۱۲۶۹ ق). تاریخ وصاف. بمبئی: بی‌نا.

References

- Arabnejad, Z. (2017). Aspects of parody in the poems of Nezam al-Din Qari Yazdi. *Popular Culture and Literature*, 5(14), 225–249. [In Persian]
- Asadpour, A. (2024). A historical study on recognizing the Musalla desert and its two demolished buildings in Shiraz. *Iranian Archaeological Research*, 14(40), 315–344. [In Persian]
- Barbaro, G., Contarini, A., Zeno, C., & d'Alessandri, V. (1970). *The travels of venetians in Persia*. (M. Amiri, Trans.). Tehran: Khwarizmi. [In Persian]
- Burhan, Muhammad Husayn ibn Khalaf Tabrizi. (1963). *Conclusive proof* (Vol. 3). Tehran, Iran: Ibn Sina Bookstore. [In Persian]
- Dad, S. (2006). *Dictionary of literary terms: A lexicon of literary concepts and terms in Persian and European literature in a comparative and explanatory manner*. Tehran, Iran: Morvarid. [In Persian]
- Davani, J. D. M. (1956). A report on the army of Uzun Hasan (I. Afshar, Ed.). *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, 3(3), 26–66. [In Persian]
- Hosseini Fasai, M. H. (2003). *Farsnameh Naserie* (M. R. Fasai, Ed., Vol. 2). Tehran, Iran: Amirkabir. [In Persian]
- Ibn Battuta. (1997). *Travelogue of Ibn Battuta* (M. A. Movahhed, Trans., Vol. 1). Tehran, Iran: Agah. [In Persian]
- Ibn Muhyi, A. Q. (2005). *Correspondences*. Qom, Iran: Qaim Al-Mohammad. [In Persian]

- Khoob Nazar, H. (2001). *The history of Shiraz from the beginning to the start of Karim Khan Zand's reign* (J. Moayyad Shirazi, Comp.). Tehran, Iran: Sokhan. [In Persian]
- Marefat, S. (2018). Critique of the edition of Nezam Qari's Kolliyat (Edited by Rahim Taher). *Textual Studies of Persian Literature*, 10(2), 169–185. [In Persian]
- Modarressi Tabataba'i, H. (1974). A waqf deed from the Qara Qoyunlu Turkomans. *Iran-Zamin*, 20, 245–265. [In Persian]
- Navai, M. N. A. (1944). *Memoirs of the Assemblies of the Virtuous* (A. Hekmat, Ed.). Tehran, Iran: Manouchehri Bookstore. [In Persian]
- Nezam Qari, M. A. A. (1885). *Divan al-Albese* (M. H. Esfahani, Ed.). Istanbul, Turkey: Abu al-Ziya. [In Persian]
- Nezam Qari, M. A. A. (1980). *Divan al-Albese* (M. Moshiri, Ed.). Tehran, Iran: Association of Iranian Authors and Translators. [In Persian]
- Nezam Qari, M. A. A. (2012). *Kulliyat-e Nezam Qari* (R. Taher, Ed.). Tehran, Iran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly & Safir Ardehal. [In Persian]
- Omari Morshedi, S. M. S. (2004). *Madan al-Durar fi Sirat al-Sheikh Haji Umar* (A. Noshahi & M. Nezami, Eds.). Tehran, Iran: Kazeruniye. [In Persian]
- Safa, Z. (1999). *History of literature in Iran* (Vol. 4). Tehran, Iran: Firdous. [In Persian]
- Salamat Bavill, L. (2018). Reflections of popular culture in the ghazals of Shams. *Studies in Literary Criticism*, 13(48), 33–58. [In Persian]
- Samarghandi, K. A. R. (2004). *Matla' al-Sa'dain wa Majma' al-Bahrain* (A. Nava'i, Ed., Vol. 4). Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Shabani, E., & Jabareh, S. (2014). The bathhouse and its social functions in the middle centuries of Iranian history. *Journal of Social and Economic History*, 3(1), 89–109. [In Persian]
- Tehrani, A. B. (1977). *Diyarbakriya: From the histories of the Qara Qoyunlu and Chagatai* (N. Lugal & F. Sümer, Eds.). Tehran, Iran: Tahouri. [In Persian]
- Wassaf al-Hadrat, F. A. (1853). *Tarikh-e Vassaf*. Bombay, India: n.p. [In Persian]
- Zirak, N. (2011). Structural analysis and application of parodies in Nezam Qari Yazdi's Divan al-Albese. *Persian Literature, Islamic Azad University of Mashhad*, 7(29), 140–157. [In Persian]